

βάλουν μόνο με τους μάγους, αν ο κροκόδειλος καταβρόχθισε κανέναν από τους δικούς των· αλλά ο Λεβύ-Μπρούλ, πού παραθέτει τὸ γεγονός, προσθέτει ὅτι, κατὰ τὴ μαρτυρία ἑνὸς ταξιδευτῆ, οἱ κροκόδειλοι τοῦ τόπου δὲν προσβάλλουν ποτὲ σχεδὸν τὸν ἄνθρωπο (1). "Ἄς εἶμαστε βέβαιοι ὅτι, ἐκεῖ ὅπου ὁ κροκόδειλος κανονικὰ εἶναι ἐπικίνδυνος, ὁ ἰθαγενὴς φυλάγεται ὅπως καὶ μεῖς νὰ μπῆ στὸ νερό: φοβᾶται τὸ ζῶο, εἴτε τὸν κακοποιήσῃ εἴτε ὄχι. Δὲν εἶναι λιγώτερο ἀλήθεια ὅτι, γιὰ νὰ περάσωμε ἀπὸ αὐτὴ τὴν «πρωτόγονη διανοητικότητα» σὲ ψυχικὲς καταστάσεις πού θὰ ἦταν καὶ δικές μας, ἔχομε τὶς περισσότερες φορές νὰ κάμωμε δυὸ ἐνέργειες. Πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ ὑποθέσωμε ὅτι καταλύθηκε ἡ ἐπιστήμη μας. Πρέπει ἔπειτα νὰ ἀφεθοῦμε σὲ ὠρισμένη ὀκνηρία, νὰ γυρίσωμε τὴν πλάτη σὲ ἐξήγηση πού μαντεύομε πρὸ λογικῆ, μὰ πού θὰ ἀπαιτοῦσε πρὸ μεγάλης προσπάθειας τοῦ νοῦ καὶ πρὸ πάντων τῆς βούλησης. Σὲ ἀρκετὰς περιπτώσεις μὰ μόνο ἐνέργεια φτάνει, σὲ ἄλλη θὰ χρειαστῆ νὰ συνδυάσωμε καὶ τὶς δυό.

"Ἄς δοῦμε, λόγου χάρι, ἓνα ἀπὸ τὰ πρὸ περιέργου κεφάλαια τοῦ Λεβύ-Μπρούλ, αὐτὸ πού πραγματεύεται τὴν πρώτη ἐντύπωση πού δημιουργοῦν στοὺς πρωτόγονους τὰ πυροβόλα ὄπλα μας, ἡ γραφὴ μας, τὰ βιβλία μας, τέλος ὅ,τι τοὺς φέρνομε. Ἡ ἐντύπωσή των μᾶς προξενεῖ κατάπληξη στὴν ἀρχή. Θὰ μᾶς ἔβαζεν ἀλήθεια στὸν πειρασμὸ νὰ τὴν ἀποδώσωμε σὲ διανοητικότητα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική μας. Ἄλλὰ ὅσο θὰ σβύνωμε ἀπὸ τὸ μυαλό μας τὴν ἐπιστήμη πού βαθμιαῖα καὶ σχεδὸν ἀσύνειδα ἀποκτήσαμε, τόσο ἡ «πρωτόγονη» ἐξήγηση θὰ μᾶς φανῆ φυσικῆ. Νὰ ἄνθρωποι, μπροστὰ στοὺς ὁποίους ταξιδιώτης ἀνοίγει βιβλίον, καὶ τοὺς λέγουν ὅτι αὐτὸ τὸ βιβλίον δίνει πληροφορίες. Συμπεραίνουν ὅτι τὸ βιβλίον μιλεῖ, καὶ ὅτι πλησιάζοντάς το στὸ αὐτὸ των θὰ ἀκούσουν ἤχο. Νὰ περιμένωμε ἄλλο πρᾶγμα ἀπὸ ἄνθρωπο ξένο στὸν πολιτισμὸν μας, θὰ εἶναι νὰ ζητοῦμε ἀπ' αὐτὸν πολὺ περισσότερο νοῦ ἀπὸ ὅσον ἔχουν οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς, περισσότερο ἀκόμη ἀπὸ ἄνωτερο νοῦ, περισσότερο κι ἀπὸ ἰδιοφυΐα: εἶναι σὰ νὰ θέλωμε νὰ ξανακάμῃ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας. Γιατὶ ἂν φανταζόταν μετὰ τὸ νοῦ τὴ δυνατότητα νὰ χαράξῃ ἓνα λόγο σὲ ἓνα φύλλον χαρτιοῦ, θὰ εἶχε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀλφαβητικῆς γραφῆς ἢ πρὸ γενι-

1. La mentalité primitive, σελ. 38.—Σ. τ. σ.

κὰ τῆς φωνητικῆς· θὰ ἔφτανε, μὲ μιᾶς, στὸ σημεῖο πού ἔφτασαν οἱ πολιτισμένοι μόνο μὲ πολύχρονες συσσωρευμένες προσπάθειες μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνώτερων ἀνθρώπων. Ἄς μὴ μιλοῦμε λοιπὸν ἐδῶ γιὰ διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ δικό μας πνεύματα. Ἄς λέμε ἀπλῶς ὅτι ἀγνοοῦν ὅ,τι ἐμεῖς ἐμάθαμε.

Προσθέταμε πρὶν λίγο ὅτι ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου ἡ ἀγνοια συνοδεύεται ἀπὸ ἀποστροφή γιὰ προσπάθεια. Τέτοιες θάταν ὅσες ὁ Λεβὺ-Μπρὺλ κατέταξε στὴν ἐπικεφαλίδα «ἀχαριστία τῶν ἀσθενῶν». Οἱ πρωτόγονοι, πού τοὺς περιποιήθηκαν Εὐρωπαϊοὶ γιατροί, δὲ χροστοῦν καμμιά χάρη γι' αὐτό· κάτι περισσότερο, περιμένουν ἀμοιβὴ ἀπὸ τὸ γιατρό, σὰν νὰ ἦταν αὐτοὶ πού προσφεραν ὑπηρεσία. Ἄλλὰ μὴ ἔχοντας καμμιά ιδέα γιὰ τὴν ἰατρική μας, μὴ ξαίροντας τί εἶναι ἐπιστήμη φοδραρισμένη μὲ τέχνη, βλέποντας κιόλας ὅτι ὁ γιατρός πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ θεραπεύη πάντα τὸν ἀρρωστο, βλέποντας τέλος ὅτι ἀφιερώνει ὅλο τὸ χρόνο καὶ τοὺς κόπους του, πῶς νὰ μὴ λένε μέσα τους ὅτι ὁ γιατρός ἔχει κάποιο συμφέρον, ἀγνωστο σ' αὐτούς, νὰ κάνη ὅ,τι κάνει; Καὶ πῶς, ἀντὶ νὰ δουλέψουν γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ἀμάθειά τους, δὲ θὰ υἱοθετοῦσαν φυσικὰ τὴν ἐρμηνεία πού πρώτη ἔρχεται στὸ νοῦ τους καὶ ἀπὸ τὴν ὁποίαμποροῦν κάτι νὰ κερδίσουν; Ἐρωτῶ γι' αὐτὸ τὸ συγγραφέα τῆς «πρωτόγονης διανοητικότητας», καὶ θὰ ἐπικαλεσθῶ μιὰ πολὺ παλιὰ ἐνθύμηση, μόλις ὅμως πιὸ παλιὰ ἀπὸ τὴν παλιά μας φίλια. Ἦμουν παιδί, καὶ εἶχα κακὰ δόντια. Ἦταν ἀνάγκη νὰ μὲ πηγαίνουν κάποτε στὸν ὀδοντογιατρό, ὁ ὁποῖος ἀμέσως ριχνόταν στὸ ἔνοχο δόντι· τὸ ἔβγαζε χωρὶς οἶκτο. Μεταξὺ μας, δὲ μὲ πονοῦσε πολὺ, γιατί ἐπρόκειτο γιὰ δόντια πού θάπεφταν μόνα τους· ἀλλὰ μήτε πού ἤμουν καλὰ καλὰ καθισμένος στὴν πολυθρόνα του καὶ ἔβγαζα κιόλας φοβερὲς κραυγές, γιὰ νὰ εἶμαι πιστὸς στὴν ἀρχή μου. Ἡ οἰκογένειά μου βροῖκε στὸ τέλος τὸ μέσον νὰ μὲ κάμη νὰ σωπάσω. Μὲ θόρυβο, ἔρριχνεν ὁ γιατρός μέσα στὸ ποτήρι πού θὰ χρησίμευε γιὰ νὰ πλύνω τὸ στόμα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση (ἡ ἀσηψία ἦταν ἀγνωστη στοὺς πολὺ μακρυσμένους αὐτοὺς καιροὺς) νόμισμα πενήντα λεπτῶν, πού ἡ ἀγοραστικὴ του ἀξία ἦταν δέκα ζαχαρωτά. Ἦμουν τότε ἕξ ἢ ἑπτὰ χρονῶ, καὶ δὲν ἤμουν πιὸ βλάκας ἀπὸ ἄλλους. Εἶχα ἀσφαλῶς τὴ δύναμη νὰ μαντέψω ὅτι ἦταν μιὰ συμπαιγνία τοῦ γιατροῦ μὲ τὴν οἰκογένειά μου, πού γινόταν γιὰ δικό μου μεγάλο καλό. Ἄλλὰ θὰ χρειαζόταν ἐλαφρὴ προσπαθεια στοχασμοῦ, καὶ προτίμησα νὰ μὴ τὴν κάμω, πιθανῶς

ἀπὸ τεμπελιά, μπορεῖ ὅμως καὶ γιὰ νὰ μὴ ὑποχρεωθῶ νὰ ἀλλάξω τὴ στάση μου ἀπέναντι ἀνθρώπου ἐναντίον τοῦ ὁποίου—εἶναι ἡ στιγμή νὰ τὸ πῶ—εἶχα κάποια κακία. Ἐφηνόμουν λοιπὸν ἔτσι χωρὶς νὰ σκέπτομαι, καὶ ἡ ἰδέα ποὺ ἔπρεπε νὰ σχηματίσω γιὰ τὸν ὀδοντογιατρὸ σχεδιαζόταν τότε μόνη της στὸ μυαλό μου μὲ φωτεινὲς γραμμές. Ἦταν φανερὰ ἓνας ἄνθρωπος ποὺ ἡ πιὸ μεγάλη εὐχαρίστησή του ἦταν νὰ βγάζη δόντια, καὶ ποὺ ἔφτανε ὡς τὸ σημεῖο νὰ πληρώνη γι' αὐτὴ τὴν εὐχαρίστηση τὸ ποσὸ τῶν πενήντα λεπτῶν.

Ἄλλὰ ἄς κλείσωμε τούτη τὴν παρένθεση καὶ ἄς συνοψίσωμε. Στὴν ἀρχὴ τῶν πεποιθήσεων ποὺ τώρα ἀντικρούσαμε, βρήκαμε μιὰ ἀμυντικὴ ἀντίδραση τῆς φύσης ἐνάντια στὴν ἀποθάρρυνση ποὺ θὰ εἶχε τὴν πηγὴ της στὸ νοῦ. Τούτη ἡ ἀντίδραση διεγείρει, μέσα στὸν ἴδιο τὸ νοῦ, εἰκόνες καὶ ιδέες ποὺ φέρνουν ἀποτυχία στὴν καταθλιπτικὴ παράσταση ἢ ἐμποδίζουν τὴν ἐμφάνισή της. Ἀναπηδοῦν ὄντοτες, ποὺ δὲν ἔχουν ἀνάγκη νὰ εἶναι τέλειες προσωπικότητες : τοὺς εἶναι ἀρκετὸ νὰ ἔχουν προθέσεις, ἢ καὶ νὰ ταυτίζονται μὲ προθέσεις. Πίστη λοιπὸν σημαίνει οὐσιαστικὴ ἐμπιστοσύνη· ἡ πρώτη ἀρχὴ δὲν εἶναι ὁ φόβος, ἀλλὰ ἀσφάλεια ἐναντίον τοῦ φόβου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ πίστη δὲν παίρνει στὴν ἀρχὴ ἀναγκαστικὰ πρόσωπο· τοῦ φτάνει μερικὸς ἀνθρωπομορφισμός. Τέτοια εἶναι τὰ δυὸ σημεῖα ποὺ μᾶς κάνουν ἐντύπωση ὅταν ἐξετάζωμε τὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸ μέλλον, ποὺ τὸ σκέπτεται ἀκριβῶς γιὰτὶ εἶναι νοητικὸ ὄν, καὶ ποὺ θὰ τὸν τρόμαζε, μὲ τὸ ἀπρόβλεπτο ποὺ βρίσκει σ' αὐτό, ἂν περιοριζόταν στὴν παράσταση ποὺ ὁ καθαρὸς νοῦς τοῦ δίνει γιὰ τὸ μέλλον. Ἄλλὰ τέτοιες εἶναι καὶ οἱ δυὸ διαπιστώσεις ποὺ μποροῦμε νὰ κάνωμε σὲ περιπτώσεις ὅπου δὲν πρόκειται πιά γιὰ τὸ μέλλον, ἀλλὰ γιὰ τὸ παρόν, καὶ στίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ παίγνιο δυνάμεων ἐξαιρετικὰ πιὸ μεγάλων ἀπὸ τὴ δική του. Στὸν ἀριθμὸ αὐτῶν τῶν δυνάμεων ἀνήκουν οἱ μεγάλες ἀναστατώσεις, ὁ σεισμός, ἡ πλήμμυρα, ἡ θύελλα. Μιὰ ἀρχαία κιόλας θεωρία ἔλεγεν ὅτι οἱ θεοὶ βγῆκαν ἀπὸ τὸ φόβο ποὺ σὲ τέτοιες περιπτώσεις μᾶς ἐμπνέει ἡ φύση : *Primus in orbe deos fecit timor* (1). Προχώρησαν πολὺ μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀπόρριψή της· ἡ συγκίνηση τοῦ ἀνθρώπου κοντὰ στὴ φύση ἔχει ἀσφαλῶς κάποια θέση στὴν

1. Πρῶτος ὁ φόβος ἔκαμε στὸν κόσμον τοὺς θεοὺς.

ἀρχὴ τῶν θρησκευτῶν. Ἐνδεχόμενον ἄρα, ἀκόμη μιὰ φορά, ἢ θρησκεία εἶναι λιγώτερο φόβος, ὅσο ἀντίδραση στὸ φόβο, καὶ δὲν εἶναι ἀμέσως πίστη σὲ θεούς. Δὲ θὰ εἶναι ἀχρηστο νὰ προχωρήσωμε ἐδῶ στὴ διπλῆ αὐτὴ ἐπαλήθευση. Δὲ θὰ ἐπικυρώσῃ μόνο τὶς προηγούμενες ἀναλύσεις· θὰ μᾶς ὁδηγήσῃ νὰ περισφίξωμε ἀπὸ πρὸ κοντὰ τὶς ὄντοτητες ἐκεῖνες γιὰ τὶς ὁποῖες ἐλέγαμε ὅτι μετέχουν στὴν προσωπικότητα χωρὶς νὰ εἶναι πρόσωπα. Οἱ θεοὶ τῆς μυθολογίας θὰ μπορέσουν νὰ βγοῦν ἀπ' αὐτές· θὰ φτάσωμε σ' αὐτοὺς μὲ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν ὄντοτήτων. Φτωχαίνοντας τὶς ὄντοτητες θὰ μπορούσαμε νὰ βγάλωμε ἀπ' αὐτὲς τὴν ἀπρόσωπη ἐκείνη δύναμη πού, ὅπως μᾶς λένε, βάζουν οἱ πρωτόγονοι στὸ βάθος τῶν πραγμάτων. Ἐὰν ἀκολουθήσωμε λοιπὸν τὴ συνηθισμένη μέθοδό μας. Ἐὰν ἐρωτήσωμε τὴ δική μας συνείδηση, ἀπ-ἀλλαγμένη ἀπὸ ὅ,τι ἀποκτήθηκε, στὴν κατάστασι τῆς ἀρχικῆς τῆς ἀπλότητος, πῶς ἀπαντᾷ σὲ μιὰ ἐπίθεσι τῆς φύσεως. Ἡ αὐτοπαρατήρησι εἶναι ἐδῶ πολὺ δύσκολη, ἐπειδὴ τὰ σοβαρὰ γεγονότα εἶναι ἐξαφνικά· οἱ εὐκαιρίες πού ἔχει ἄλλωστε νὰ ἐκτελεσθῇ σὲ βάθος εἶναι σπάνιες. Ἐνδεχόμενες παλιὲς ἐντυπώσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μᾶς μένει συγκεχυμένη ἐνθύμησι καὶ πού ἦταν κιόλας ἐπιφανειακὲς καὶ θολές, ἴσως θὰ γίνουν πρὸ καθαρὲς καὶ πρὸ ἀνάγλυφες ἂν τὶς συμπληρώσωμε μὲ τὴν παρατήρησι πού ἔκαμε στὸν ἑαυτὸ του ἕνας δάσκαλος τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης. Ὁ Γουίλλιαμ Τζέϊμς (William James) βρισκόταν στὴν Καλιφορνία στὸ φοβερὸ σεισμὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1906, ὁ ὁποῖος κατέστρεψε μέρος τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου. Νά, ἢ πολὺ ἀτελὴς μετάφρασι τῶν ἀλήθεια δυσμετάφραστων σελίδων πού ἔγραψε ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα :

«Ὅταν ἄφηνα τὸ Χάρβαρτ γιὰ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Στάνφορντ τὸ Δεκέμβριον, ὁ τελευταῖος, ἢ σχεδὸν ὁ τελευταῖος ἀποχαιρετισμὸς ἦταν τοῦ παλιοῦ μου φίλου Β***, ἀπὸ τὴν Καλιφορνία : «ἐλπίζω, μοῦ εἶπε, ὅτι θὰ σοῦ δώσουν κι ἕνα σεισμολόγι ὅταν θὰ ἴσῃς κεῖ, ἔτσι γιὰ νὰ κάμῃς τὴ γνωριμία μ' αὐτὸ τὸ ἐντελῶς ἰδιαίτερον περιστατικὸ τῆς Καλιφορνίας».

Γι' αὐτὸ, ὅταν ξαπλωμένος ἀκόμη ἀλλὰ ξυπνητός, κατὰ τὶς πεντέμισσι τὸ πρωῖ, στίς 18 Ἀπριλίου, στὸ μικρὸ μου διαμέρισμα τῆς πανεπιστημιακῆς πόλεως τοῦ Στάνφορντ, ἀντιλήφθηκα ὅτι τὸ κρεβάτι μου ἄρχισε νὰ δονῆται, τὸ πρῶτον μου αἰσθημα ἦταν νὰ ἀναγνωρίσω μὲ χαρὰ τὴ σημασίαν τῆς κίνησις· «νά, νά, εἶπα μόνος μου, μὰ εἶναι ὁ φίλος, ὁ μπάρεμπα σεισμὸς τοῦ Β...

ἤρθε λοιπὸν ὡς τόσο ;». Ἐπειτα, ὄλο καὶ δυνάμωνε : «Ὅσο γιὰ σεισμός ἀλήθεια, βασιτέται καλά !» . . .

Ὅλη ἡ ὑπόθεση δὲν κράτησε περισσότερο ἀπὸ 48 δευτερόλεπτα, ὅπως μᾶς τὸ γνῶρισε ἀργότερα τὸ ἀστεροσκοπεῖο τοῦ Λίκ. Σχεδὸν τόσο μοῦ φάνηκε πὸς βάσταξε· ἄλλοι πίστεψαν πὸ μεγάλη τὴ διάρκειά του. Στὴ δική μου περίπτωση, τόσο δυνατὲς ἦταν ἡ αἴσθησις καὶ ἡ συγκίνησις, πὸ μόνο λίγες σκέψεις μπόρεσε νὰ χωρέσῃ, καὶ κανένα στοχασμό, κανένα κίνημα θέλησις, στὸ λίγο χρόνον πὸ κράτησε τὸ φαινόμενο.

Ἡ συγκίνησή μου ἦταν ὄλη εὐφροσύνη καὶ θαυμασμός : εὐφροσύνη μπροστὰ στὴν ἔντονη ζωὴ πὸν μιὰ ἀφηρημένη ἰδέα, ἕνας καθαρὸς λεκτικὸς συνδυασμός ὅπως «σεισμός τῆς γῆς» μποροῦσε νὰ πάρῃ, μόλις μεταφραστῆ σὲ αἰσθητὴ πραγματικότητα καὶ γίνῃ ἀντικείμενον ἀπτῆς ἐπαλήθευσης· θαυμασμός μπροστὰ στὸ γεγονός ὅτι ἕνα εὐθραυστο μικρὸ ξύλινο σπιτάκι μποροῦσε νὰ κρατήσῃ, ἐνάντια σὲ τέτοια δόνησις. Οὔτε σκιὰ φόβου· μόνο ἀκρότατη χαρὰ, μὲ εὐχὲς καλωσορίσματος.

Σχεδὸν ἐφώναζα : «ἐμπρός λοιπόν !» καὶ «ἐμπρός, πὸ δυνατά !»

Μόλις μπόρεσα νὰ σκεφτῶ, ξεχώρισα ἀναδρομικὰ ὠρισμένες ἐντελῶς ἰδιαίτερες ἰδιότητες στὴν ὑποδοχὴ πὸν ἡ συνείδησή μου ἔκαμε στὸ φαινόμενο. Ἦταν πρᾶγμα αὐθόρμητο, καὶ ἔτσι νὰ ποῦμε, ἀναπόφευχτο καὶ ἀκαταμάχητο.

Πρῶτα, πρῶτα προσωποποιοῦσα τὸ σεισμό σὲ ὄντοτητα μόνιμη καὶ ἀτομική. Ἦταν ὁ σεισμός πὸν προεῖπεν ὁ φίλος μου Β***, σεισμός πὸν κρατήθηκε ἡσυχος, πὸν συγκρατήθηκε ὄλους τοὺς μῆνες πὸν μεσολάβησαν, γιὰ νὰ εἰσορμήσῃ τέλος, αὐτὸ τὸ ἀξιομνημόνευτο πρῶινὸ τοῦ Ἀπρίλη, στὸ δωμάτιό μου καὶ νὰ διαβεβαιώσῃ τὸν ἑαυτό του τόσο πὸν ἐνεργητικὰ καὶ θριαμβευτικὰ. Ἐπὶ πλέον ἐρχόταν κατ' εὐθειαν σὲ μένα. Γλυστροῦσε στὸ ἐσωτερικό, πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη μου· καὶ ὅταν ἔφτασε στὸ δωμάτιό μου, μὲ εἶχε δικό του μόνος καὶ κατάμονος, μπορώντας ἔτσι νὰ ἐκδηλωθῆ μὲ τρόπο πειστικό. Ποτὲ ἐμψύχωσις καὶ πρόθεσις δὲν ἦταν πὸν παροῦσες σὲ ἀνθρώπινη ἐνέργεια. Καί, τὸ ἴδιο, ποτὲ ἀνθρώπινη ἐνεργητικότητα δὲν ἄφησε νὰ φανῆ πίσω της πὸν καθαρά, σὰν πηγὴ καὶ σὰν πρωταρχή, μιὰ ζωντανὴ ἐνέργεια. Ὅλοι ὄσους ἐρώτησα πάνω σ' αὐτό, βρέθησαν ἄλλωστε σύμφωνοι ὡς πρὸς αὐτὴ τὴν ἀποψη τῆς πείρας των : «διαβεβαίωνε μιὰ πρόθεσις», «ἦταν διεστραμμένος», «ἔβαλε στὸ μυαλό του νὰ καταστρέψῃ», «ἤθελε νὰ δείξῃ τὴ δύ-

ναμή του», κλπ., κλπ. Σὲ μένα, ἤθελε ἀπλῶς νὰ φανερώσῃ τὴν πλήρη σημασία τοῦ ὀνόματός του. Μὰ ποιὸς ἦταν αὐτός; Για μερικούς, πιθανῶς, ἀόριστη δαιμονικὴ δύναμη. Για μένα, ἓνα ἑξατομικευμένο ὄν, ὁ σεισμός τοῦ Β***.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα πού μου ἀνακοίνωσαν τὶς ἐντυπώσεις των πίστεψε στὸ τέλος τοῦ κόσμου, στὴν ἀρχὴ τῆς τελευταίας κρίσεως. Ἦταν μιὰ κυρία πού ἔμενε σὲ ἓνα ξενοδοχεῖο τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, πού ἡ ἰδέα τοῦ σεισμοῦ τῆς ἤρθε μόνο ἅμα βρέθηκε στὸ δρόμο καὶ ἄκουσε νὰ δίνουν αὐτὴ τὴν ἐξήγηση. Μοῦ εἶπε ὅτι ἡ θεολογικὴ τῆς ἐρμηνεία τὴν προφύλαξε ἀπὸ τὸ φόβο, καὶ τὴν ἔκαμε νὰ δεχτῆ τὴ δόνηση μὲ ἡρεμία.

Κατὰ τὴν ἐπιστήμη, ὅταν οἱ ἐντάσεις τοῦ φλοιοῦ τῆς γῆς φτάνουν στὸ σημεῖο τῆς διάρρηξης, καὶ οἱ στοιβάδες ὑφίστανται τροποποίησις ἰσορροπίας, ὁ σεισμός εἶναι ἀπλῶς τὸ συλλογικὸ ὄνομα ὅλων τῶν τριγμῶν, ὅλων τῶν δονήσεων, ὅλων τῶν ἀναταραχῶν πού παράγονται. Εἶναι ὁ σεισμός τῆς γῆς. Ἀλλὰ γιὰ μένα ὁ σεισμός ἦταν ἡ αἰτία τῶν ἀναταραχῶν, καὶ ἡ ἀντίληψη αὐτοῦ τοῦ σεισμοῦ σὰν ζωντανῆς ἐνέργειας ἦταν ἀκαταμάχητος. Εἶχε τέτοια δραματικὴ δύναμη πίστεως, πού ὅλα τὰ παράσερνε.

Βλέπω καλύτερα τώρα πόσο ἀναπόφευχτες ἦταν οἱ ἀρχαῖες μυθολογικὲς ἐρμηνεῖες καταστροφῶν τέτοιου εἴδους, καὶ πόσο τεχνητὲς εἶναι, πόσο ἔχουν κατεύθυνση ἀντίθετη πρὸς τὴν αὐθόρμητη ἀντίληψη, οἱ μεταγενέστερες ἀντιλήψεις πού ἡ ἐπιστήμη ἀποτυπώνει μέσα μας μὲ τὴν ἐκπαίδευση. Ἦταν ἀδύνατο σὲ πνεύματα χωρὶς ἐκπαίδευση νὰ δεχτοῦν ἐντυπώσεις σεισμοῦ ἀλλιῶτικα παρὰ σὰν προειδοποιήσεις ἢ ὑπερφυσικὲς κινήσεις (1)».

Θὰ παρατηρήσῃ κανεὶς πρῶτα ὅτι ὁ Τζέϊμς μιλά γιὰ τὸν σεισμό σὰν γιὰ «ἑξατομικευμένο ὄν», διαπιστώνει ὅτι ὁ σεισμός «προσωποποιεῖται γι' αὐτὸν σὲ ὄντοτητα μόνιμη καὶ ἀτομικὴ». Δὲ λέγει ὅμως ὅτι ἔχει — Θεὸς ἢ δαίμονας — ὀλοκληρωμένη προσωπικότητα, ἱκανὴ γιὰ ποικίλες ἐνέργειες καὶ τῆς ὁποίας ὁ σεισμός θὰ ἦταν ἰδιαίτερη φανέρωση. Ἀντίθετα, ἡ ὄντοτητα γιὰ τὴν ὁποία πρόκειται εἶναι τὸ ἴδιο τὸ φαινόμενο, πού θεωρεῖται σὰ μόνιμο· ἡ φανέρωσή του μᾶς δίνει τὴν οὐσία του· μοναδική του λειτουργία ἔχει νὰ εἶναι σεισμός· ὑπάρχει ψυχὴ, μὰ

1. William James, *Memories and Studies* σ. 209—214. Τὸ μνημονεύει ὁ H. M. Kallen στὸ *Why religion*, New-York, 1927.— Σ.τ.σ.

πὸ εἶναι ἐμψύχωση τῆς πράξης ἀπὸ τὴν πρόθεσὴ τῆς (1). Ὅταν ὁ συγγραφεὺς μᾶς λέγῃ ὅτι «ποτὲ ἀνθρώπινη ἐνεργητικότητα δὲν ἄφησε νὰ φανῆ πίσω τῆς πὸ καθαρὰ μιὰ ζωντανὴ ἐνέργεια», ἐννοεῖ μὲ αὐτὸ ὅτι ἡ πρόθεσις καὶ ἡ «ἐμψύχωση» φαίνονταν νὰ ἀνήκουν στὸ σεισμό, ὅπως ἀνήκουν σὲ μιὰ ζωντανὴ ἐνέργεια, τοποθετημένη πίσω ἀπ' αὐτές, οἱ πράξεις πὸ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἐπιτελεῖ. Ἀλλὰ ὅτι ἡ ζωτικὴ ἐνέργεια εἶναι ἐδῶ ὁ ἴδιος ὁ σεισμός, ὅτι δὲν ἔχει ἄλλη δράσις, ἄλλη ιδιότητα, ὅτι αὐτὸ πὸ εἶναι συμπέπει συνεπῶς μὲ αὐτὸ πὸ κάνει, αὐτὰ μαρτυρεῖ ὅλη ἡ ἀφήγησις. Ὀντότητα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, τῆς ὁποίας «τὸ εἶναι» εἶναι ἓνα μ' αὐτὸ πὸ φαίνεται, πὸ συγχέεται μὲ ὠρισμένη πράξις καὶ τῆς ὁποίας ἡ πρόθεσις εἶναι μέσα στὴν ἴδια αὐτὴ πράξις, ὄντας τὸ σχῆμα καὶ ἡ συνειδητὴ σημασία τῆς, αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι πὸ τὸ ὠνομάζαμε στοιχεῖο προσωπικότητας.

Εἶναι τώρα ἓνα ἄλλο σημεῖο πὸ δὲ θὰ λείψῃ νὰ κάμῃ ἐντύπωση. Ὁ σεισμός τοῦ Ἀγίου Φραγκίσκου ἔκαμε μεγάλη καταστροφή. Ἀλλὰ στὸ Τζέϊμς, τοποθετημένο ἀπότομα μπροστὰ στὸν κίνδυνο, ἐμφανίζεται δὲν ξαίρω μὲ τί καλοκάγαθο ἀέρα, πὸ ἐπιτρέπει νὰ τοῦ φερθῆς μὲ οἰκειότητα : «νά, νά, εἶναι ὁ μπάρομπα σεισμός». Ἀνάλογη ἦταν ἡ ἐντύπωση καὶ ἄλλων πὸ παρευρέθησαν. Ὁ σεισμός ἦταν «διεστραμμένος» εἶχε τὸ σχέδιό του, «εἶχε βάλει στὸ κεφάλι του νὰ καταστρέψῃ». Ἐτσι μιλοῦν γιὰ ἓνα φαυλόβιο μὲ τὸν ὁποῖο δὲν ἔχουν ἀναγκαστικὰ διακόψει κάθε σχέσις. Ὁ φόβος πὸ παραλύει, εἶναι ἐκεῖνος πὸ γεννιέται ἀπὸ τὴ σκέψις ὅτι φοβερὸς καὶ σκοτεινὸς δυνάμεις εἶναι ἔτοιμες νὰ μᾶς ἀλέσουν ἀσυναίσθητα. Ἐτσι ἐμφανίζεται στὸν καθαρὸ νοῦ ὁ ὑλικὸς κόσμος. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀντίληψις γιὰ τὸ σεισμό, στὴν ὁποία κάμνει μνεῖα ὁ Τζέϊμς στὶς τελευταῖες γραμμές, θὰ εἶναι ἡ πὸ ἐπικίνδυνη ἀπ' ὅλες, ὅσο ἡ ἐπιστήμη, πὸ μᾶς προσκομίζει τὴν καθαρὴ ὄρασις τοῦ κινδύνου, δὲ θὰ μᾶς προμηθεύσῃ κάποιο μέσο διαφυγῆς. Ἐναντιον αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντίληψις, καὶ πὸ γενικὰ ἐναντίον τῆς νοητικῆς παράστασις πὸ ἡ ἀντίληψις αὐτὴ διακρίβωσε, δημιουργεῖται μιὰ ἀμυντικὴ ἀντίδρασις μπροστὰ στὸ σοβαρὸ καὶ ξαφνικὸ κίνδυνο. Οἱ ἀναταραχὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἔχομε νὰ κάνωμε συνθέτονται σὲ ἓνα γεγονὸς πὸ μοιάζει μὲ κάποιον, πὸ μπορεῖ νὰ εἶναι

1. «Animus and intent were never more present in any human action». — Σ.τ.σ.

ένα κακὸ ὑποκείμενο, μὰ πού, ἔτσι νὰ ποῦμε, δὲν ἀνήκει λιγώτερο στὸ δικό μας κόσμο. Δὲ μᾶς εἶναι ξένος. Μιὰ ὠρισμένη φιλικότητα εἶναι δυνατὴ ἀνάμεσα σὲ μᾶς καὶ κεῖνον. Αὐτὸ εἶναι ἀρκετὸ νὰ διαλύσῃ τὸν τρόμο, ἢ μᾶλλον νὰ τὸν ἐμποδίσῃ νὰ γεννηθῇ. Γενικά, ὁ τρόμος εἶναι ὠφέλιμος, ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα αἰσθήματα. Ζῶο ἀνεπίδεκτο στὸ φόβο δὲ θὰ μπορούσε νὰ τραπῇ σὲ φυγὴ, οὔτε νὰ ἀπέλθῃ, θὰ ὑπέκυπτε πολὺ γρήγορα στὴν πάλῃ γιὰ τὴ ζωὴ. Ἐξηγεῖται λοιπὸν ἡ ὑπαρξὴ αἰσθήματος ὅπως ὁ φόβος. Καταλαβαίνομε ἐπίσης ὅτι ὁ φόβος εἶναι ἀνάλογος μὲ τὴ σοβαρότητα τοῦ κινδύνου. Ἀλλὰ εἶναι ἓνα αἶσθημα πὺ συγκρατεῖ, πὺ ἐκτρέπει, πὺ μᾶς γυρίζει πίσω : εἶναι οὐσιαστικὰ ἐμποδιστικὸ. Ὅταν ὁ κίνδυνος εἶναι ἔσχατος, ὅταν ὁ φόβος θὰ ἔφτανε στὸν παροξυσμὸ του καὶ θὰ ἔφερνε παράλυση, δημιουργεῖται μιὰ ἀμυντικὴ ἀντίδραση τῆς φύσης ἐνάντια στὸ συναίσθημα, πὺ κι αὐτὸ φυσικὸ ἦταν. Ἡ ἰκανότητά μας νὰ αἰσθανόμαστε δὲ θὰ μπορούσε ἀσφαλῶς νὰ τροποποιηθῇ, μένει ὅ,τι ἦταν· ἀλλὰ ὁ νοῦς, κάτω ἀπὸ τὴν ὠθησὴ τοῦ ἐνστίκτου, μεταμορφώνει τὴν κατάστασιν γιὰ τὴν αἰσθησὴ μας. Διεγείρει τὴν εἰκόνα πὺ καθησυχάζει. Δίνει στὸ Γεγονὸς ἐνότητα καὶ ἀτομικότητα, πὺ κάνουν ἀπ' αὐτὸ ἓνα πονηρό, μπορεῖ καὶ κακὸ ὄν, ἀλλὰ κάτι πὺ εἶναι κοντά μας, κάτι πὺ μπορούμε νὰ κοινωνήσωμε μαζί του, κάτι τὸ ἀνθρώπινο.

Ζητῶ ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη νὰ ἐρωτήσῃ τὶς ἀναμνήσεις του. Ἡ πολὺ γελιέμαι, ἢ θὰ ἐπικυρώσουν τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Τζέϊμς. Θὰ ἐπιτρέψω τουλάχιστο στὸν ἑαυτὸ μου νὰ ἀνακαλέσῃ μιὰ ἢ δυὸ ἀπὸ τὶς δικές μου. Ἡ πρώτη ἀνήκει σὲ πολὺ παλιὰ χρόνια, γιὰτὶ τότε ἤμουν πολὺ νέος καὶ καταγινόμουν στα ἀθλητικά, ἰδιαίτερα στὴν ἵππασία. Καὶ νά, μιὰ ὁμορφη μέρα, ἐπειδὴ διασταυρώθηκα στὸ δρόμο μὲ τὴ φαντασμαγορικὴ ἐμφάνισιν γιὰ τότε ἐνὸς ποδηλατιστῆ κουρνιασμένου σὲ ὑψηλὸ ποδήλατο, τὸ ἄλογο πὺ ἵππευα φοβήθηκα καὶ ἀφηνίασε. Ὅτι αὐτὸ μπορούσε νὰ συμβῇ, ὅτι γιὰ τέτοιες περιπτώσεις εἶχε ὠρισμένα πράγματα νὰ κάμῃ κανεὶς ἢ τουλάχιστο νὰ δοκιμάσῃ, τὸ ἤξαιρα, ὅπως ὅλοι ὅσοι συχνάζουν σὲ ἵππευτήριε. Ἀλλὰ τὸ ἐνδεχόμενον δὲν εἶχε ποτὲ παρουσιαστῆ στὸ μυαλό μου, παρὰ μόνο μὲ ἀφηρημένη μορφὴ. Ὅτι τὸ ἀτύχημα ἔγινε πραγματικὰ, σὲ ὠρισμένο σημεῖο τοῦ διαστήματος καὶ τοῦ χρόνου, ὅτι συνέβη σὲ μένα μᾶλλον παρὰ σὲ ἄλλον, αὐτὸ μοῦ φαινόταν ὅτι προὑποθέτει προτίμησιν δοσμένην στὸ πρόσωπό μου. Ποιὸς λοιπὸν μὲ εἶχε διαλέξει ; Δὲν ἦταν τὸ ἄλογο βέβαια. Δὲν ἦταν ἓνα ὀλοκληρωμένο

Οἱ δυὸ πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

ὄν, ὅποιο κι ἂν ἦταν, καλὸ ἢ κακὸ πνεῦμα. Ἦταν τὸ ἴδιο τὸ γεγονός, ἄτομο πού δὲν εἶχε σῶμα νὰ τοῦ ἀνήκη, γιατί ἦταν ἡ σύνθεση τῶν περιστάσεων, ἀλλὰ εἶχε δική του πολὺ στοιχειώδη ψυχὴ, καὶ πού μόλις ξεχώριζε ἀπὸ τὴν πρόθεση πού φαινόταν νὰ φανερώνουν οἱ περιστάσεις. Μὲ ἀκολουθοῦσε στὴν ἀκατάστατη ἵπποδρομία μου, γιὰ νὰ δῆ πῶς θὰ τὰ ἔβγαζα πέρα. Καὶ μόνη μου φροντίδα εἶχα νὰ τοῦ δείξω τί ἤξαιρα νὰ κάμω. Δὲν αἰσθάνθηκα καθόλου τρόμο, γιατί ἀκριβῶς ἤμουν ἀπορροφημένος ἀπὸ τούτη τὴ φροντίδα· μπορεῖ κιόλας γιατί ἡ κακὴ πονηρία τοῦ μοναδικοῦ μου συντρόφου δὲν ἀπέκλειε κάποια ἀγαθότητα. Συχνὰ σκέφτηκα αὐτὸ τὸ μικρὸ περιστατικό, καὶ εἶπα μέσα μου ὅτι ἡ φύση δὲ θὰ εἶχε ἐπινοήσει ἄλλο ψυχολογικὸ μηχανισμό, ἂν εἶχε θελήσει, προικίζοντάς μας μὲ τὸ φόβο γιὰ συναίσθημα χρήσιμο, νὰ μᾶς προφυλάττει ἀπ' αὐτὸν στὶς περιπτώσεις πού εἶναι καλύτερο γιὰ μᾶς νὰ μὴ παραδινόμαστε σ' αὐτόν.

Ἐνάφερα παράδειγμα ὅπου ὁ χαρακτήρας «καλὸ παιδί» τοῦ Ἄτυχήματος εἶναι ὁ πιὸ χτυπητός. Νά κι ἓνα ἄλλο, πού, ἴσως, δίνει πιὸ ἀνάγλυφα τὴν ἐνότητά του, τὴν ἀτομικότητά του, τὴν καθαρότητα μὲ τὴν ὁποία ξεκόβεται μέσα στὸ συνεχές πραγματικό. Παιδί ἀκόμα στὰ 1871, τὴν ἐπαύριο τοῦ πολέμου, θεωροῦσα, ὅπως ὅλοι τῆς γενιᾶς μου, ἐπικείμενο νέο πόλεμο στὰ δώδεκα ἢ δεκαπέντε χρόνια πού ἀκολούθησαν. Ἐπειτα ὁ πόλεμος αὐτὸς ταυτόχρονα μᾶς φάνηκε σὰν πιθανὸς καὶ σὰν ἀδύνατος : περίπλοκη καὶ ἀντιφατικὴ ἰδέα πού βάσταξε ὡς τὴ μοιραία ἡμερομηνία. Δὲν ἔφερνε ἄλλωστε στὸ μυαλό μας καμμιά εἰκόνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λεκτικὴ τῆς ἔκφραση. Διατήρησε τὸν ἀφηρημένο χαρακτήρα τῆς ὡς τὶς πραγματικὲς ὥρες ὅπου ἡ σύγκρουση φάνηκε σὰν ἀναπόφευκτη, ὡς τὴν τελευταία στιγμή, τότε πού ἔλπιζαν χωρὶς καμμιά ἐλπίδα. Ἀλλὰ ὅταν, στὶς 4 Αὐγούστου 1914, ξεδιπλώνοντας τὸ *Matin* (1) ἐδιάβασα μὲ μεγάλους χαρακτῆρες «Ἡ Γερμανία κηρύττει τὸν πόλεμο στὴ Γαλλία», εἶχα τὴν ξαφνικὴ αἴσθησι μιᾶς ἀόρατης παρουσίας τὴν ὁποία θὰ εἶχε προετοιμάσει καὶ ἀναγγεῖλει ὅλο τὸ παρελθόν, σὰν σκιά πού προπορεύεται ἀπὸ τὸ σῶμα πού τὴν προβάλλει. Ἦταν σὰν νὰ ἐγκαταστάθηκε ἡσυχά μέσα στὸ δωμάτιο ἓνα πρόσωπο τῆς παράδοσης, πού τόσκασε ἀπὸ τὸ βιβλίο ὅπου διηγοῦνται τὴν ἱστορία του. Γιὰ νὰ πῶ τὴν ἀλήθεια, δὲν εἶχα νὰ κάμω μὲ πλη-

1. Γαλλικὴ πρωϊνὴ ἐφημερίδα «Πρωτὰ». — Σ. τ. μ.

ρες πρόσωπο. Ἀπὸ πρόσωπο εἶχε ὅ,τι χρειάζεται για νὰ ἐπιτύ-
χη ὠρισμένο ἀποτέλεσμα. Περίμενε τὴν ὥρα του· καὶ ἀνεπιτήδευ-
τα, μὲ οἰκειότητα, καθόταν στὴ θέση του. Για νὰ ἐπέμβῃ αὐτὴ
τὴ στιγμή, σ' αὐτὸ τὸ μέρος, εἶχε σκοτεινὰ ἀνακατωθῆ σὲ ὅλη
τὴν ἱστορία μου. Νὰ συνθέσουν αὐτὸ τὸν πίνακα, τὸ δωμάτιο
μὲ τὴν ἐπίπλωσή του, τὴν ἐφημερίδα ξεδιπλωμένη πάνω στὸ τρα-
πέζι, ἐμένα ὄρθιο μπροστὰ στὸ τραπέζι, τὸ Γεγονὸς νὰ διαβρέ-
χῃ ὅλα μὲ τὴν παρουσία του, εἶχαν στόχο τους τὰ σαράντα τρία
χρόνια τῆς συγκεχυμένης ἀνησυχίας. Παρὰ τὴν ἀναστάτωση
μου, καὶ μολονότι πόλεμος, ἀκόμη καὶ νικηφόρος, μοῦ φάνηκε
σὰν καταστροφή, δοκίμαζα αὐτὸ πὺ λέει ὁ Τζέϊμς, αἴσθημα
θαυμασμοῦ για τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία συντελέσθηκε τὸ πέ-
ρσμα ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο στὸ συγκεκριμένο : ποιὸς θὰ πίστευε
ὅτι ἓνα τόσο τρομερὸ ἐνδεχόμενο θὰ μπορούσε νὰ κάμῃ τὴν εἴ-
σοδό του στὸ πραγματικὸ μὲ τόσο λίγη δυσκολία ; Τούτῃ ἡ ἐν-
τύπωση τῆς ἀπλότητος ἐδέσποζε σὲ ὅλα. Ὅταν τὴν ἀναλογι-
σθῆ κανεὶς, ἀντιλαμβάνεται ὅτι, ἂν ἡ φύση ἤθελε νὰ ἀντιτάξῃ στὸ
φόβο ἀμυντικὴ ἀντίδραση, νὰ προλάβῃ συστολὴ τῆς θέλησης
μπροστὰ σὲ πολὺ νοητικὴ παράσταση κατακλυσμοῦ μὲ ἀτέλειω-
τες ἀντανακλάσεις, θὰ ὑποκινούσε ἀνάμεσα σὲ μᾶς καὶ τὸ ἀ-
πλοποιημένο γεγονός, τὸ μεταποιημένο σὲ στοιχειώδη προσωπι-
κότητα, τούτῃ τὴ συντροφικότητα πὺ μᾶς δίνει ἀνεση, χαλα-
ρώνει τὸ τέντωμα τῶν νεύρων, καὶ μᾶς προδιαθέτει νὰ κάμω-
με μὲ καλὴ καρδιὰ τὸ καθῆκον μας.

Πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς αὐτὲς τὶς φευγαλέες ἐντυπώ-
σεις, πὺ ἀμέσως τὶς σβύνει ὁ στοχασμὸς, ἂν θέλῃ νὰ ξαναβρῆ
κάτι ἀπὸ ὅ,τι μπόρεσαν νὰ δοκιμάσουν οἱ πὺ μακρινοὶ μας
πρόγονοι. Δὲ θὰ δίσταζε κανεὶς νὰ τὸ κάμῃ, ἂν δὲν ἦταν γεμά-
τος ἀπὸ τὴν προκατάληψη ὅτι τὰ νοητικὰ καὶ ἠθικὰ ἀποκτήμα-
τα τῆς ἀνθρωπότητας ἐνσωματώνονται στὴν οὐσία τῶν ἀτομι-
κῶν ὀργανισμῶν καὶ μεταδίνονται κληρονομικά. Θὰ γεννιόμα-
σαν λοιπὸν τέλεια διαφορετικοὶ ἀπὸ ὅ,τι ἦταν οἱ πρόγονοὶ μας.
Ἀλλὰ ἡ κληρονομικότητα δὲν ἔχει αὐτὴ τὴν ἀρετὴ. Δὲ θὰ
μπορούσε νὰ μεταμορφώσῃ σὲ φυσικὲς διαθέσεις τὶς ἔξεις πὺ
ἀποκτήθηκαν ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Ἄν ἡ κληρονομικότητα εἶχε
κάποια λαβὴ στὴν ἔξῃ, θὰ ἦταν πολὺ μικρὴ, θὰ γινόταν τυχαῖα
καὶ ἐξαιρετικά· χωρὶς ἀμφιβολία δὲν ἔχει καμμιὰ. Τὸ φυσικὸ
λοιπὸν εἶναι σήμερα ὅ,τι ἦταν πάντα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ πράγ-
ματα γίνονται σὰ νὰ εἶχε μεταβληθῆ, ἐπειδὴ τὸ σκεπάζουν
ὅλες οἱ ἐπιτεύξεις τοῦ πολιτισμοῦ, μὰ πὺ ἡ κοινωνία μὲ τὴν

ἄγωγή, πὺ συνεχίζεται χωρὶς διακοπὴ ἀπὸ τὴ γέννησὴ των, διαμορφώνει τὰ ἄτομα. Ἄλλὰ ἄς παραλύσῃ μιὰ ἀπότομη ἐκπληξὴ τὶς ἐπιφανειακὰς αὐτὰς ἐνέργειες, ἄς σβύσῃ γιὰ μιὰ στιγμὴ τὸ φῶς ὅπου ἐργάζονταν : ἀμέσως ξαναφαίνεται τὸ φυσικὸ, ὅπως τὸ ἀμετακίνητο ἄστρο τὴ νύχτα. Ὁ ψυχολόγος πὺ θέλει νὰ κάμῃ ἀναδρομὴν στὸ πρωτόγονο θὰ πρέπει νὰ μεταφερθῇ στὶς ἐξαιρετικὰς αὐτὰς πεῖρες. Δὲ θὰ ἀφήσῃ γι' αὐτὸ τὸν ὀδηγητικὸν τοῦ μῖτο, δὲ θὰ ξεχάσῃ ὅτι ἡ φύσις εἶναι χρησιμοθηρικὴ, καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐνστικτο πὺ νὰ μὴν ἔχῃ τὴ λειτουργία του· τὰ ἐνστικτὰ πὺ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὀνομάσῃ νοητικὰ εἶναι ἀμυντικὰς ἀντιδράσεις σὲ ὅ,τι θὰ ἦταν ὑπερβολικὰ καὶ πρὸ πάντων πρόωρα νοητικὸ μέσα στὸ νοῦ. Ἄλλὰ οἱ δύο μέθοδοι θὰ βοηθήσουν ἀμοιβαίᾳ ἢ μιὰ τὴν ἄλλη : ἢ μιὰ θὰ χρησιμεύσῃ μᾶλλον στὴν ἐρευνα, ἢ ἄλλη στὴν ἐπαλήθευσιν. Ἡ ἀλαζονεία μας, ἢ διπλὴ μας ἀλαζονεία μᾶς ἐκτρέπει συνήθως ἀπ' αὐτὰς. Θέλομε νὰ γεννιέται ὁ ἄνθρωπος ἀνώτερος ἀπὸ ὅ,τι ἦταν ἄλλοτε : σὰ νὰ μὴν ἐγκεῖται στὴν προσπάθειαν ἢ ἀληθινὴν ἀξία ! Σὰ νὰ μὴν ἀξίζε ἓνα γένος πὺ κάθε ἄτομό του ὀφείλει νὰ ὑψωθῇ πάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν του, μὲ κοπιαστικὴ ἀφομοίωσιν ὅλου τοῦ παρελθόντος, ὅσο τουλάχιστο καὶ ἐκεῖνο τὸ γένος πὺ κάθε του γενιὰ θὰ ἀνυψωνόταν στὸ σύνολόν της πάνω ἀπὸ τὶς προηγούμενες μὲ τὴν αὐτοματικὴν ἐνέργειαν τῆς κληρονομικότητος ! Ἄλλὰ ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη ἀκόμη ἀλαζονεία, πὺ δὲ θέλει νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν πρωταρχικὴν ὑποταγὴν της σὲ βιολογικὰς ἀναγκαιότητες. Δὲ θὰ μελετοῦσε κανεὶς ἓνα κύτταρον, ἓνα ἴστόν, ἓνα ὄργανον, χωρὶς νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν λειτουργίαν του· καὶ στὸ ψυχολογικὸν ἀκόμη πεδίο δὲ θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι ξόφλησε μὲ ἓνα ἐνστικτο, ἂν δὲν τὸ προσέδευε σὲ μιὰ ἀνάγκην τοῦ γένους· ἀλλὰ μόλις φτάσῃ στὸ νοῦ, χαῖρε ἡ φύσις, χαῖρε ἡ ζωὴ ! Ὁ νοῦς θὰ ἦταν αὐτὸ πὺ εἶναι «γιὰ τίποτε, γιὰ τὴν εὐχαρίστησίν του». Σὰ νὰ μὴν ἀνταποκρινόταν κι αὐτός, στὴν ἀρχή, σὲ ζωτικὰς ἀπαιτήσεις ! Ὁ πρωταρχικὸς τοῦ ρόλος εἶναι νὰ ἐπιλύνη προβλήματα ἀνάλογα μὲ κεῖνα πὺ ἐπιλύνει τὸ ἐνστικτο, μὲ πολὺ διαφορετικὴν μέθοδον, ἀλήθειαν, πὺ ἐξασφαλίζει τὴν πρόοδον καὶ πὺ δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ χωρὶς ἀνεξαρτησία, ἀπέναντι στὴ φύσιν, θεωρητικὰ τέλεια. Στὴν πραγματικότητά αὐτὴ ἡ ἀνεξαρτησία εἶναι περιορισμένη : σταματᾷ ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ πὺ ὁ νοῦς θὰ ἐβάδιζε ἐνάντια στὸ σκοπὸν της, ζημιώνοντας συμφέρον τῆς ζωῆς. Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν ὁ νοῦς ἐποπτεύεται ἀπὸ τὸ ἐνστικτο, ἢ μᾶλλον ἀπὸ τὴ ζωὴ,

κοινή ἀρχὴ τοῦ ἐνστίκτου καὶ τοῦ νοῦ. Δὲν ἐννοοῦμε ἄλλο πρᾶγμα ὅταν μιλοῦμε γιὰ νοητικὰ ἐνστικτα· πρόκειται γιὰ παραστάσεις σχηματισμένες φυσικὰ ἀπὸ τὸ νοῦ, γιὰ νὰ ἀσφαλιστῇ μὲ ὠρισμένες πεποιθήσεις ἀπὸ ὠρισμένους κινδύνους τῆς γνώσης. Τέτοιες λοιπὸν εἶναι οἱ τάσεις, τέτοιες καὶ οἱ πείρες στὶς ὁποῖες ὀφείλει νὰ ὑπολογίζη ἡ ψυχολογία, ἂν θέλη νὰ ἀναδράμη στὶς ἀρχές.

Ἡ μελέτη τῶν ἀπολίτιστων δὲ θὰ εἶναι λιγώτερο πολύτιμη. Τὸ εἶπαμε καὶ δὲ θὰ κουραστοῦμε νὰ τὸ ξαναλέμε : βρίσκονται καὶ αὐτοὶ ὅσο καὶ μεῖς μακρὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές, ἀλλὰ ἕκαμαν λιγώτερες ἐπινοήσεις. Θὰ χρειάστηκε λοιπὸν αὐτοὶ νὰ πολλαπλασιάσουν τὶς ἐφαρμογές, νὰ ἐξογκώσουν, νὰ γελοιογραφήσουν, τέλος νὰ παραμορφώσουν παρὰ νὰ μεταμορφώσουν ριζικά. Ἄλλὰ εἴτε πρόκειται γιὰ μεταμόρφωση, εἴτε γιὰ παραμόρφωση, ἡ πρωταρχικὴ μορφή παραμένει, σκεπασμένη μόνο μὲ τὰ ἀποκτημένα· καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἐπομένως ὁ ψυχολόγος πὺν θέλει νὰ ἀνακαλύψη τὶς ἀρχές, θὰ ἔχη νὰ κάμη προσπάθεια πὺν ἀνήκει στὸ ἴδιο γένος· ἀλλὰ ὁ δρόμος πὺν θὰ ἔχη νὰ διατρέξη θὰ εἶναι συντομώτερος στὴ δεύτερη παρὰ στὴν πρώτη. Αὐτὸ θὰ συμβῇ, ἰδιαίτερα, ὅταν θὰ βροῦν ὅμοιες πεποιθήσεις σὲ φύλα πὺν δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπικοινωνήσουν ἀνάμεσά τους. Οἱ πεποιθήσεις αὐτὲς δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ πρωτόγονες, ἀλλὰ ὑπάρχουν πιθανότητες νὰ προέρχονται κατ' εὐθείαν ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις τάσεις, τὶς ὁποῖες ἐνδοσκοπικὴ προσπάθεια θὰ μᾶς ἔκανε νὰ ἀνακαλύψωμε στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας. Θὰ μπορέσουν λοιπὸν νὰ μᾶς βάλουν στὸ δρόμο αὐτῆς τῆς ἀνακάλυψης καὶ νὰ ὀδηγήσουν τὴν ἐσωτερικὴ παρατήρηση πὺν θὰ χρησιμεύση ὕστερα γιὰ τὴν ἐξήγησὴ των.

Ἄς ξαναγυροῦμε πάντα σ' αὐτὲς τὶς μυθολογικὲς ἀπόψεις, ἂν δὲ θέλωμε νὰ πλανηθοῦμε στὴν ἔρευνά μας. Στὴ στροφή πὺν φτάσαμε τὶς χρειαζόμεστε ἰδιαίτερα. Γιατὶ δὲν πρόκειται γιὰ τίποτε λιγώτερο, παρὰ γιὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀντίληψὴ του γιὰ τὰ πράγματα, γιὰ τὰ συμβάντα, γιὰ τὸ σύμπαν γενικά. Δὲν εἶναι ἀμφίβολο ὅτι ὁ νοῦς γεννήθηκε γιὰ νὰ χρησιμοποιῇ τὴν ὕλη, νὰ δεσπόζη στὰ πράγματα, νὰ κυριαρχῇ στὰ γεγονότα. Τὸ ἴδιο βέβαιο εἶναι, ὅτι ἡ δύναμή του εἶναι κατ' εὐθείαν ἀνάλογη μὲ τὴν ἐπιστήμη του. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη πρῶτα πρῶτα εἶναι πολὺ περιορισμένη· ἐλάχιστο εἶναι τὸ μέρος τοῦ καθολικοῦ μηχανισμοῦ πὺν ἀγκαλιάζει, τῆς ἕκτα-

σης και τῆς διάρκειας στις ὁποῖες ἔχει κάποια λαβή. Τί θὰ κάμη γιὰ τὸ ὑπόλοιπο ; Ἐφημένη στὸν ἑαυτὸ της θὰ διαπιστώσῃ ἀπλῶς τὴν ἄγνοιά της· ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔνοιωθε πὼς χάνεται μέσα στὸ ἀπέραντο. Ἄγρυπνεῖ ὁμως τὸ ἔνστικτο. Στὴν καθαρὰ ἐπιστημονικὴ γνώση, πὺ συνοδεύει τὴν τεχνικὴ ἢ πὺ ἢ τεχνικὴ τὴν προϋποθέτει, προσθέτει ὁ νοῦς, γιὰ κάθε τί πὺ διαφεύγει τὴν ἐνέργειά μας, τὴν πίστη σὲ δυνάμεις πὺ θὰ λογάριζαν τὸν ἄνθρωπο. Ἔτσι τὸ σύμπαν κατοικεῖται ἀπὸ προθέσεις, ἑφήμερες δὰ καὶ μεταβαλλόμενες· ἀπὸ τὸν καθαρὸ μηχανισμό θὰ ἐξαρτιόταν μόνο ἢ ζώνη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁποίας δροῦμε μετὰ τοὺς νόμους τῆς μηχανικῆς. Ἡ ζώνη αὐτὴ εὐρύνεται ὅσο προχωρεῖ ὁ πολιτισμὸς μας· τὸ σύμπαν ὁλόκληρο παίρνει στὸ τέλος τὴ μορφὴ μηχανισμοῦ στὰ μάτια ἑνὸς νοῦ πὺ ἰδεατὰ φαντάζεται τελειωμένη τὴν ἐπιστήμη. Ἐκεῖ βρισκόμαστε μεῖς, καὶ μᾶς εἶναι σήμερα ἀναγκαῖα ζωηρὴ προσπάθεια ἐνδοσκόπησης γιὰ νὰ ξαναβροῦμε τὶς πρωταρχικὲς πεποιθήσεις, πὺ ἢ ἐπιστήμη μας τὶς σκεπάζει μὲ ὅ,τι γνωρίζει καὶ μὲ ὅ,τι ἐλπίζει νὰ μάθῃ. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ πὺ κρατοῦμε τὶς πεποιθήσεις βλέπομε πὺς ἐξηγοῦνται μὲ τὸ συνδυασμένο παιχνίδι τοῦ νοῦ καὶ τοῦ ἔνστικτου, πὺς ἀνταποκρίθησαν σὲ ζωτικὸ συμφέρον. Ἐξετάζοντας τότε τοὺς ἀπολίτιστους ἐπαληθεύομε ὅ,τι παρατηρήσαμε μέσα μας· ἀλλὰ ἢ πεποίθησις ἐδῶ εἶναι φουσκωμένη, ὑπερβολικὴ, πολλαπλασιασμένη : ἀντὶ νὰ ὑποχωρήσῃ, ὅπως ἔκαμε στὸν πολιτισμένο, μπροστὰ στὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, εἰσορμᾶ στὴ ζώνη τὴ φυλαγμένη γιὰ τὴ μηχανικὴ ἐνέργεια καὶ τοποθετεῖται πάνω ἀπὸ ἐνεργητικότητες πὺ θὰ πρεπε νὰ τὴν ἀποκλείουν. Ἐγγίζομε ἐδῶ οὐσιαστικὸ σημεῖο. Εἶπαν ὅτι ἢ θρησκεία ἄρχισε μὲ τὴ μαγεία. Εἶδαν ἐπίσης στὴ μαγεία ἕνα προοίμιον τῆς ἐπιστήμης. Ἄν στηριχθῇ κανεὶς στὴν ψυχολογία, ὅπως ἔκαμαμε μεῖς, ἂν ἀποκαταστήσῃ, μὲ ἐνδοσκοπικὴ προσπάθεια, τὴ φυσικὴ ἀντίδρασις τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀντίληψίν του γιὰ τὰ πράγματα, βρίσκει ὅτι μαγεία καὶ θρησκεία εἶναι κοντά, καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ κοινὸ ἀνάμεσα στὴ μαγεία καὶ τὴν ἐπιστήμη.

Εἶδαμε, πραγματικά, ὅτι ὁ πρωτόγονος νοῦς χωρίζει σὲ δύο τὴν πείρα του. Ἀπὸ τὴ μιὰ εἶναι ὅ,τι ὑπακούει στὴν ἐνέργεια τοῦ χεριοῦ καὶ τοῦ ἐργαλείου, ὅ,τι μπορεῖ κανεὶς νὰ προβλέψῃ, αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι βέβαιος : αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ σύμπαντος ὁ νοῦς τὸ συλλαμβάνει μὲ τὸν τρόπο τῆς φυσικῆς, προσμένοντας νὰ τὸ συλλάβῃ καὶ μαθηματικά· ἐμφανίζεται σὰν ἀλληλουχία ἀπὸ αἰ-

τίες και αποτελέσματα, ἢ πάντως τοῦ φερνόμαστε ἔτσι· λίγη σημασία ἔχει ὅτι ἡ παράσταση εἶναι ἀσαφής, μόλις συνειδητῆ· μπορεί νὰ μὴ διατυπώνεται σαφῶς, ἀλλὰ γιὰ νὰ ξαίρωμε τί ὁ νοῦς σκέπτεται ἔμμεσα, εἶναι ἀρκετὸ νὰ παρατηροῦμε τι κάνει. Εἶναι, τώρα, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ μέρος τῆς πείρας στὸ ὁποῖο ὁ homo faber (ὁ τεχνίτης) δὲν ἔχει κανένα πιάσιμο. Σ' αὐτὸ δὲν φερνόμαστε πιά μὲ τὴ φυσικὴ, ἀλλὰ ἠθικά. Μὴ μπορῶντας νὰ ἀσκήσωμε τὴν ἐνέργειά μας σ' αὐτό, ἐλπίζομε ὅτι αὐτὸ θὰ ἐνεργήσῃ γιὰ μᾶς. Ἡ φύση θὰ διαποτισθῆ λοιπὸν ἐδῶ μὲ ἀνθρωπότητα. Αὐτὸ θὰ τὸ κάμη μόνο σὲ ὅσο βαθμὸ εἶναι ἀναγκαῖο. Ἐπειδὴ λείπει ἡ δύναμη, ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ ἐμπιστοσύνη. Γιὰ νὰ αἰσθανόμαστε τὸν ἑαυτὸ μας καλά, πρέπει τὸ γεγονὸς ποὺ ξεκόβεται στὰ μάτια μας μέσα στὸ σύνολο τοῦ πραγματικοῦ νὰ φαίνεται ἐμψυχωμένο ἀπὸ μιὰ πρόθεση. Τέτοια θὰ εἶναι, πραγματικά, ἡ φυσικὴ καὶ πρωταρχικὴ μας πεποίθηση. Ἀλλὰ δὲ θὰ σταθοῦμε ἐκεῖ. Δὲ μᾶς φτάνει νὰ μὴν ἔχομε τίποτε νὰ φοβηθοῦμε, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ θὰ θέλαμε νὰ ἔχομε νὰ ἐλπίζομε κάτι. Ἄν τὸ γεγονὸς δὲν εἶναι τέλεια ἀναίσθητο, δὲ θὰ καταφέρναμε νὰ τὸ ἐπηρεάσωμε· δὲ θὰ ἀφεθῆ νὰ πεισθῆ ἢ νὰ ἀναγκασθῆ; Δύσκολα θὰ τὸ μπορέσῃ αὐτό, ἂν μείνῃ αὐτὸ ποὺ εἶναι, πρόθεση ποὺ περνᾷ, ψυχὴ ὑποτυπώδης· δὲ θάχε ἀρκετὴ προσωπικότητα γιὰ νὰ εἰσακούσῃ τὶς εὐχὲς μας, καὶ θὰ εἶχε πολλὴ γιὰ νὰ εἶναι στὶς διαταγὲς μας, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα μας θὰ τὸ σπρώξῃ πρὸς τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη κατεύθυνση. Ἡ πίεση τοῦ ἐνστίκτου ἔκαμε νὰ ἀναπηδήσῃ, πράγματι, μέσα στοὺς κόλπους μάλιστα τοῦ νοῦ, τὴ μορφὴ ἐκείνη τῆς φαντασίας, τὴ μυθοποιητικὴ λειτουργία. Τούτῃ δῶ δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἀφίση τὸν ἑαυτὸ τῆς ἐλεύθερο, γιὰ νὰ κατασκευάσῃ, μὲ τὶς στοιχειώδεις προσωπικότητες ποὺ ἀρχικὰ διαγράφονται, θεοὺς ὅλο καὶ πιὸ ὑψηλοὺς σὰν αὐτοὺς τοῦ μύθου, ἢ θεότητες ὅλο καὶ πιὸ ταπεινὲς σὰν τὰ ἀπλὰ πνεύματα, ἢ ἀκόμη δυνάμεις ποὺ ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ τους καταγωγὴ θὰ κρατήσουν μιὰ μόνο ἰδιότητα, τὴν ἰδιότητα νὰ μὴν εἶναι καθαρὰ μηχανικὲς καὶ νὰ ὑποχωροῦν στὶς ἐπιθυμίες μας, νὰ ὑποτάσσωνται στὶς θελήσεις μας. Ἡ πρώτη κατεύθυνση καὶ ἡ δευτέρη εἶναι οἱ κατευθύνσεις τῆς θρησκείας, ἡ ἄλλη εἶναι ἡ κατεύθυνση τῆς μαγείας. Ἄς ἀρχίσωμε ἀπὸ τὴν τελευταία.

Πολὺ μίλησαν γιὰ τὴν ἐννοια ἐκείνη τοῦ *μανά* ποὺ σημείωσεν ἄλλοτε ὁ Κόδρινγκτων σὲ ἓνα περίφημο βιβλίον του γιὰ τοὺς Μελανησίους, καὶ τὸ ἰσοδύναμο τῆς ὁποίας ἢ μᾶλλον τὸ ἀνάλογό

της θὰ ξανάβρισκαν σὲ πολλοὺς ἄλλους πρωτόγονους : τέτοια θὰ ἦταν τὸ ὄρεντα τῶν Ἰροκουά, τὸ βακάντα τῶν Σιού, κλπ. Ὅλες αὐτὲς οἱ λέξεις θὰ δήλωναν δύναμη ἀπλωμένη σὲ ὅλη τὴ φύση, στὴν ὁποία θὰ μετεῖχαν σὲ διαφορετικοὺς βαθμούς, ἂν ὄχι ὅλα τὰ πράγματα, τουλάχιστον ὠρισμένα ἀνάμεσά τους. Ἀπὸ δῶ ὡς τὴν ὑπόθεση πρωτόγονης φιλοσοφίας, πού θὰ διαγραφόταν στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα μόλις ἀρχίζει νὰ στοχάζεται, μόνο ἓνα βῆμα εἶναι. Ὁρισμένοι ὑπέθεσαν, ἀλήθεια, ὅτι ἓνας ἀόριστος πανθεισμός φοιτοῦσε στὴ σκέψη τῶν ἀπολίτιστων. Μὰ εἶναι λίγο πιθανό, ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἀρχίζει μὲ τόσο γενικὲς καὶ τόσο ἀφηρημένες ἔννοιες. Πρὶν φιλοσοφήσωμε, πρέπει νὰ ζήσωμε. Σοφοὶ καὶ φιλόσοφοι φτάνουν πολὺ ὡς τὸ σημεῖο νὰ πιστεύουν ὅτι ἡ σκέψη λειτουργεῖ σὲ ὅλους ὅπως στοὺς ἴδιους, γιὰ τὴν εὐχαρίστηση. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ σκέψη στοχάζεται τὴν ἐνέργεια, καὶ ὅτι ἂν πραγματικὰ βρῖσκωμε στοὺς ἀπολίτιστους κάποια φιλοσοφία, θὰ πρέπει ἡ φιλοσοφία αὐτὴ νὰ παίζεται μᾶλλον, παρὰ νὰ εἶναι ἀντικείμενο σκέψης ὁλόκληρο σύνολο χρήσιμων ἐνεργειῶν, ἢ πού τις κρίνουν τέτοιες, τὴν προϋποθέτει δὲν ἀπορρέει ἀπ' αὐτὲς, δὲν ἐκφράζεται μὲ λέξεις—ἀναγκαστικὰ ἀόριστες ἄλλωστε—παρὰ μόνο γιὰ τὴν εὐκολία τῆς δράσης. Οἱ Οὐμβέρτος καὶ Μάους, στὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα γενικὴ θεωρία μαγείας, ἔδειξαν μὲ δύναμη ὅτι ἡ πίστη στὴ μαγεία εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ μανά. Κατὰ τὴ γνώμη τους, φαίνεται, ἡ πίστη αὐτὴ ἀπορρέει ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη. Δὲ θάταν μᾶλλον ἀντίστροφη ἡ σχέση ; Δὲ μᾶς φαίνεται πιθανὸ ὅτι ἡ παράσταση πού ἀνταποκρίνεται σὲ ὄρους σὰν τὸν ὄρο «μανά», «ὄρεντα», κλπ. διαμορφώθηκε πρῶτα καὶ ὅτι ἡ μαγεία βγήκεν ἀπ' αὐτὴ τὴν παράσταση. Ἀντίθετα, πολὺ ἀντίθετα, ἐπειδὴ ὁ ἀνθρώπος πίστευε στὴ μαγεία, ἐπειδὴ τὴν ἀσκοῦσε, θὰ παράστησεν ἔτσι τὰ πράγματα : ἡ μαγεία του φαινόταν νὰ ἐπιτυχαίνει, καὶ περιοριζόταν νὰ ἐξηγήσῃ, ἢ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἐπιτυχία της. Ὅτι ἄλλωστε ἀμέσως ἀσκοῦσε τὴ μαγεία, εὐκολα τὸ καταλαβαίνομε : ἀμέσως ἀναγνώρισε ὅτι τὸ ὄριο τῆς κανονικῆς τοῦ ἐπίδρασης ἀπάνω στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον τὸ ἔφτασε γλήγορα, καὶ δὲ δεχόταν νὰ μὴν προχωρήσῃ μακρύτερα. Συνέχιζε λοιπὸν τὴν κίνηση, καὶ μιὰ πού ἡ κίνηση μόνη της δὲν πετύχαινε τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα, ἔπρεπε ἡ φύση νὰ ἐπιφορτισθῇ μὲ τὸ ἔργο αὐτό. Δὲ μπορούσε νὰ γίνῃ, παρὰ ἂν ἡ ὕλη ἦταν κατὰ κάποιο τρόπο μαγνητισμένη, ἂν μόνη της στρεφόταν πρὸς τὸν ἀνθρώπον γιὰ νὰ δεχτῇ ἀπὸ αὐτὸν ἐντολές, γιὰ νὰ ἐκ-

τελέση τις διαταγές του. Δεν ἔμενε γι' αὐτὸ λιγώτερο ὑποταγμένη, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, σὲ νόμους φυσικούς· ἦταν ἀνάγκη δά, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἔχουν ἀπάνω της λαβὴ μὲ τοὺς μηχανικούς νόμους. Ἀλλὰ ἔκτος ἀπ' αὐτὸ ἦταν διαποτισμένη μὲ ἀνθρωπότητα, ἐννοῶ φορτισμένη μὲ δύναμη ἱκανὴ νὰ μπῆ στὰ σχέδια τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ διάθεση ὁ ἀνθρώπος μποροῦσε νὰ ἐπωφεληθῆ, γιὰ νὰ προεκτείνῃ τὴν ἐνέργειά του πέρα ἀπὸ ὅ,τι ἐπέτρεπαν οἱ φυσικοὶ νόμοι. Θὰ βεβαιωθῆ κανεὶς γι' αὐτὸ χωρὶς κόπο, ἂν ἐξετάσῃ τις μεθόδους μαγείας καὶ τις ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ὕλη, μὲ τις ὁποῖες παράσταναν συγκεχυμένα ὅτι μποροῦσε νὰ ἐπιτύχῃ.

Ἔχουν συχνὰ περιγράψῃ τις μαγικὲς ἐνέργειες, ἀλλὰ σὰν ἐφαρμογὲς ὠρισμένων θεωρητικῶν ἀρχῶν ὅπως: «τὸ ὅμοιο ἐπενεργεῖ στὸ ὅμοιο», «τὸ μέρος ἀξίζει τὸ ὅλο», κλπ. Δεν εἶναι ἀμφίβολο ὅτι οἱ διατυπώσεις αὐτὲς χρησιμεύουν γιὰ τὴν ταξινόμηση τῶν μαγικῶν ἐνεργειῶν. Δεν ἔπεται ὅμως καθόλου ὅτι οἱ μαγικὲς ἐνέργειες προέρχονται ἀπ' αὐτὲς. Ἄν ὁ πρωτόγονος νοῦς εἶχεν ἀρχίσει σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο νὰ συλλαμβάνῃ ἀρχές, πολλὸ γρήγορα θὰ ἐπιδιδόταν στὴν πείρα, πού θὰ τοῦ ἔδειχνε ὅτι ἦταν ψεύτικες. Ἀλλὰ καὶ δῶ ὁ νοῦς δὲν κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μεταγράψῃ σὲ παράσταση τις ὑποβολὲς τοῦ ἐνστίκτου. Γιὰ νὰ μαστε πιὸ ἀκριβεῖς, ὑπάρχει μιὰ λογικὴ τοῦ σώματος, προέκταση τῆς ἐπιθυμίας, πού λειτουργεῖ πολὺ πρὶν τῆς βρῆ ὁ νοῦς ἐννοιολογικὴ μορφή.

Νά, λόγου χάρις ἓνας «πρωτόγονος» πού θὰ ἤθελε νὰ σκοτώσῃ τὸν ἐχθρό του· ἀλλὰ ὁ ἐχθρὸς εἶναι μακρυνά· ἀδύνατο νὰ τὸν φτάσῃ. Δεν ἔχει σημασία· τὸν ἀνθρώπο μας τὸν ἔχει πιάσει λύσσα. Κάνει τὴν κίνηση ὅτι ὁρμᾷ κατὰ τοῦ ἀπόντος. Μιὰ πού ρίχτηκε, προχωρεῖ ὡς τὸ τέλος· σφίγγει στὰ δάχτυλά του τὸ θῦμα πού πιστεύει ἢ πού θὰ θελε νὰ κρατᾷ, τὸ στραγγαλίζει. Σαίρει μολαταῦτα καλὰ ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ὀλοκληρώθηκε. Ἐκαμε ὅ,τι ἦταν στὸ χέρι του: θέλει, ἀπαιτεῖ νὰ ἐπιφορτισθοῦν τὰ πράγματα μὲ τὸ ὑπόλοιπο. Δὲ θὰ τὸ κάμουν μὲ τοὺς μηχανικούς νόμους. Δὲ θὰ ὑποχωρήσουν σὲ ἀναγκαιότητα φυσική, ὅπως ὅταν ὁ ἀνθρώπος μας χτυποῦσε τὸ ἔδαφος, κουνούσε χέρια καὶ πόδια, πετύχαινε τέλος ἀπὸ τὴν ὕλη ἀντιδράσεις πού ἀντιστοιχοῦσαν στὶς πράξεις του. Πρέπει λοιπὸν ἡ ὕλη, στὴν ἀναγκαιότητα νὰ ἐπιστρέφῃ μηχανικὰ τις κινήσεις πού δέχτηκε, νὰ ἐνώσῃ τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκπληρώσῃ ἐπιθυμίες καὶ νὰ ὑπακούῃ σὲ διαταγές. Δὲ θὰ εἶναι ἀδύνατο, ἂν ἡ φύση ρέπῃ